

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНО-ГРАМАТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ: ДІЄСЛОВО

FORMATION OF HISTORICAL AND GRAMMATICAL COMPETENCE AS A COMPONENT OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS-PHILOLOGISTS: VERB

Купчинська З.О.,

orcid.org/0000-0003-0000-0345

доктор філологічних наук, професор,

завідувач кафедри української мови імені професора Івана Ковалика
Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті йдеться про роль історичної граматики, зокрема морфології, в підготовці майбутніх учителів-філологів. Формування історично-граматичної компетентності як складової професійної підготовки майбутніх учителів-словесників має велике значення у підготовці студентів філологічних факультетів. Студіювання історичної граматики в системі філологічної підготовки має не лише практичне, а й теоретичне і загальноосвітнє значення. **Актуальність** цієї розвідки полягає саме в цьому. **Метою статті** є аналіз історичних морфологічних процесів, які репрезентовані в сучасній українській мові та вивчаються в закладах загальної середньої освіти, а також формування у здобувачів освіти як майбутніх фахівців професійно зорієнтованих умінь і навичок. Щоб досягти мети, визначено такі **завдання**: 1) виокремити з Модельної навчальної програми «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (Голуб Н.Б., Горошкіна О.М.) та Модельної навчальної програми «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (Заболотний О.В., Заболотний В.В., Лавринчук В.П., Плівачук К.В., Попова Т.Д.) ті теми з морфології, які вимагають від учителя-словесника діахронного, поглибленого розуміння морфологічних явищ чи їхніх наслідків; 2) проаналізувати ті проблемні питання, які вчитель мав би актуалізувати, готуючись до відповідних уроків на теми морфології, зокрема дієслова; 3) провести історичні коментарі для опанування сучасної української літературної морфологічної системи, зокрема таких тем: Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Форми дієслова. Інфінітив. Вид дієслів. Особові форми дієслова. Безособові дієслова. Часи дієслів. Атематичні дієслова. Дієслова I та II дієвідмін. Спосіб дієслів. **У результаті** розвідки було актуалізовано проблему підготовки майбутніх вчителів-словесників, які зобов'язані пізнати взаємозв'язок мовних явищ, закономірності їх походження і розвитку. Вивчення історичної морфології української мови дає можливість майбутньому вчителю набутти системності у знаннях, цілісно усвідомити закони внутрішнього розвитку мови, що сформували систему сучасної української мови. В статті представлено рекомендації щодо інтерпретації історичних фонетичних процесів і явищ української мови відповідно до сучасних навчальних програм.

Ключові слова: історична граMATика, дієслово, граматичні категорії, учитель-філолог, система сучасної української мови, навчальна програма.

The article deals with the role of historical grammar, in particular morphology, in the training of future teachers of philology. The formation of historical grammar competence as a component of the professional training of future language teachers is of great importance in the training of students of philological faculties. The study of historical grammar in the system of philological training has not only practical, but also theoretical and general educational significance. The relevance of this study is precisely this. The purpose of the article is to analyse the historical morphological processes represented in the modern Ukrainian language and studied in general secondary education institutions, as well as to form professionally oriented skills in students as future specialists. To achieve this goal, the following tasks were identified: 1) to separate from the Model Curriculum "Ukrainian Language. Grades 7–9" for general secondary education institutions (Holub N.B., Horoshkina O.M.) and the Model Curriculum "Ukrainian Language. Grades 7–9" for general secondary education institutions (Zabolotnyi O. V., Zabolotnyi V. V., Lavrynychuk V. P., Plivachuk K. V., Popova T. D.) those topics in morphology that require a language teacher to have a diachronic, in-depth understanding of morphological phenomena or their consequences; 2) analyse the problematic issues that a teacher should pay attention to when preparing for relevant lessons in morphology, in particular verbs; 3) to make historical comments for mastering the modern Ukrainian literary morphological system, in particular the following topics: Verb: general meaning, morphological features, syntactic role. Verb forms. The infinitive. Types of verbs. Personal forms of the verb. Impersonal verbs. Verb tenses. Athematic verbs. Verbs of the first and second conjugations. Verb conjugation. The study has highlighted the problem of training future language teachers who are obliged to master the interconnection of linguistic phenomena, the laws of their origin and development. The study of the historical morphology of the Ukrainian language enables the future teacher to acquire systematic knowledge, to comprehensively understand the laws of internal linguistic development that have formed the system of the modern Ukrainian language. The article provides recommendations for the interpretation of historical phonetic processes and phenomena of the Ukrainian language in accordance with modern curricula.

Key words: historical grammar, verb, grammatical categories, teacher-philologist, system of the modern Ukrainian language, curriculum.

Постановка проблеми. Сьогодення вимагає від гуманітарної освіти динамічного вкорінення в європейський простір шляхом підготовки майбутніх учителів-словесників, які уможливають зміцнення інтелектуального та духовного потенціалу української нації. Вища школа повинна готувати фахівців, що вміють і знають, як творчо розв'язувати проблеми професійного й особистісного характеру, сучасний вчитель має бути компетентним у застосовуванні теоретичних знань в практичній діяльності. Відомі законодавчі й нормативні документи (Загальноєвропейські рекомендації з питань мовної освіти, Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Концепція мовної освіти в Україні тощо) акцентують увагу на практичному аспекті навчання української мови.

Основи формування історично-граматичної компетентності майбутніх учителів української мови репрезентовано в працях українських мовознавців: С.П. Бевзенко, Д.Г. Гринчишин, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.П. Самійленко та інші.

Для вишколу майбутніх учителів-словесників особливо важливим є сформулювати граматичну компетентність як один із визначальних компонентів фахової підготовки. Граматика посідає першорядне місце не лише в шкільному курсі української мови, а й у філологічній підготовці студентів, бо саме вона є тим фундаментом, на якому формується предметна компетентність та мовна особистість майбутнього вчителя. Щоб сформулювати граматичну компетентність, потрібно розуміти, що вона містить щонайменше три компоненти: 1) граматичні знання – це засвоєння теорії про граматичні поняття, їхні категорійні ознаки, класифікації, особливості функціонування, літературні норми; 2) граматичні вміння і навички – це індивідуальне користування морфолого-синтаксичними ресурсами в усному й писемному мовленні з урахуванням граматичного ладу мови; 3) граматичну усвідомленість – це розуміння ефективності використання відповідних конструкцій у власному мовленні, чуття граматичної корекції, прагнення до самовдосконалення та саморозвитку (див. детальніше: [16, с. 111–112]). Що ж стосується історичної граматики, то вища школа має дати знання майбутнім фахівцям щодо мови, яка розвивалася в діячості. Студенти повинні навчитися розуміти процеси формування граматичної будови мови, її граматичних категорій, вміти пояснити всі сучасні процеси та явища крізь призму історичного розвитку мови.

Аналіз досліджень. Пояснювальна записка до Модельної навчальної програми «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) [1] декларує думку про те, що програма базується на принципах, серед яких є найголовніший: системність і логічна послідовність. Зазначу, що не лише програма повинна опиратися на мовну систему і взаємозв'язок компонентів цієї системи, але й виклад мовного матеріалу має відповідати логічній послідовності й взаємозв'язку в процесі навчання. Через це історично-граматичні явища, які відбувалися впродовж тривалого часу, потрібно так чи так віддзеркалювати в навчальному процесі, щоб учні найперше усвідомлювали глибоку історію нашої мови, розуміли, що без присутніх причин нема змін, усе взаємозв'язано й взаємообумовлено. [12, с. 94–95]. Про важливість викладання дисциплін історичного циклу для майбутніх вчителів-словесників добре розуміли корифеї української лінгвістики М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко [5], М. А. Жовтобрюх, А. П. Грищенко [4], Ф. П. Медведєв, І. І. Слинько [15], Гринчишин Д.Г. [2], про це пишуть і сучасні історики мови, зокрема О.І. Крижанівська неодноразово актуалізує проблему викладання історичної граматики для майбутніх вчителів-словесників [9, с. 141–147; 10, с. 19–23], Ж.В. Колоїз [8, с. 239–250], З.О. Купчинська [12, с. 94–100; 13; 14, с. 302–313; 11, с. 277–287].

Метою статті є аналіз історичних морфологічних процесів, які репрезентовані в сучасній українській мові та вивчаються в закладах загальної середньої освіти, а також формування у здобувачів освіти як майбутніх фахівців професійно зорієнтованих умінь і навичок. Щоб досягти мети, визначено такі **завдання**: 1) виокремити з Модельної навчальної програми «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.) [1] та Модельної навчальної програми «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.) [6] ті теми з морфології, які вимагають від учителя-словесника діахронного, поглибленого розуміння морфологічних явищ чи їхніх наслідків; 2) проаналізувати ті проблемні («затемнені») питання, які вчитель мав би актуалізувати, готуючись до відповідних уроків на теми морфології, зокрема дієслова; 3) провести історичні коментарі для опанування сучасної української літературної морфологічної системи, зокрема таких тем: Дієслово: загальне значення, морфологічні

ознаки, синтаксична роль. **Форми дієслова:** неозначена форма (інфінітив), особова форма, дієприкметник, дієприслівник, форми на -но, -то (загальне ознайомлення). Неозначена форма дієслова (інфінітив). Вид дієслів (доконаний, недоконаний). Особові форми дієслова. Безособові форми дієслова. Теперішній час дієслів (змінювання за особами та числами). Минулий час дієслів (змінювання за родами та числами). Майбутній час дієслів (форми майбутнього часу; змінювання за особами та числами). Особливості відмінювання дієслів дати, їсти, бути та дієслів з основою на -вісти (відповісти). Дієслова I та II дієвідмін. Спосіб дієслів (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів. **Методи та методика дослідження.** У розвідці використані порівняльно-історичний та описовий методи. Застосовано й методи аналізу та систематизації. Методика дослідження ґрунтується на діяхронії морфологічних явищ та логічній послідовності й взаємозв'язку в процесі навчання.

Виклад основного матеріалу. Для висвітлення теми «Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль» учителів обов'язково потрібно актуалізувати перш за все для себе основні (загальні) поняття, пов'язані з дієсловом, зокрема, те, що до дієслівної системи староукраїнської мови належали: 1) власне дієслова, що виражали дію або стан предмета і відмінювалися за особами; 2) слова, що мали іменні форми (інфінітив, супін, дієприкметники). Пізніше утворилися дієприслівники і безособові форми на -но, -то, які також належать до системи дієслова. В староукраїнській мові були такі дієслівні форми: а) *особові*: форми дійсного, умовного і наказового способів; б) *неособові*: інфінітив, супін, дієприкметник. За структурою особові дієслівні форми староукраїнської мови поділяються на *прості*: деякі особові форми дійсного способу (теперішній час, аорист, імперфект, форми майбутнього часу доконаного виду) та форми наказового способу; *складні*: інші особові форми дійсного способу (перфект і плюсквамперфект, майбутній час недоконаного і доконаного виду) та особові форми умовного способу [13, с. 92–93]. Ці знання учитель може застосувати і для реалізації теми «Форми дієслова: неозначена форма (інфінітив), особова форма, дієприкметник, дієприслівник, форми на -но, -то (загальне ознайомлення)», бо це загальна інформація, яка здатна структурувати знання про цю частину мови.

Тема «Неозначена форма дієслова (інфінітив)» потребує актуалізації глибоких знань і розуміння інфінітива і супіна, які історично-граматично

дуже близькі. Саме ці дві дієслівні форми належали до іменних (відмінкових). За походженням інфінітив є скам'янілою формою давального відмінка однини іменника на *-ї. Виражаючи назву дії, інфінітив був близьким до іменників, хоч і не відмінювався як іменник. Інфінітив, як і супін, не набув особових дієслівних форм і залишився невідмінюваною формою дієслова, що має значення неокресленої в часі й особі дії. У спільнослов'янській мові він закінчувався на -ти. Паралельно виникла нова інфінітивна форма на -чи. Приголосний [ч] утворився із звукосполучень [кт'] і [гт'] перед голосним переднього ряду [і] (текти – течі, могті – мочи). Отже, інфінітиви на -ти і -чи однакового походження.

Близькою за морфологічною будовою до інфінітивів є відмінкова форма дієслова – супін. За походженням це давня скам'яніла форма знахідного відмінка віддієслівних імен з основою *-й. Супін виражав рух і вказував на мету, намір руху, наприклад: *иду* (дієслово руху) *ловить* (супін, вказівка на мету руху) *рибь*. У слов'янських мовах супіни утворювалися від дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса -ть. Супін починає занепадати вже в XI ст. Про це свідчить заміна його інфінітивом [13, с.108].

Розуміння граматичної категорії *виду* (значення завершеності чи незавершеності дії в спільнослов'янській і частково староукраїнській мові виражалось чергуванням кореневих голосних у дієсловах і словотворчими дієслівними суфіксами. З цим пов'язана і система часових дієслівних форм староукраїнської мови. Проте завдяки тому, що дієслівні префікси, які спочатку вказували лише напрям дії, почали набувати абстрактного значення, для вираження дії, обмеженої в часі, визначилося розрізнення видів дії – доконаного і недоконаного) важливе для реалізації теми «Вид дієслів (доконаний, недоконаний)». Особливо актуальним є розуміння зв'язку категорії часу та виду.

Теми «Особові форми дієслова. Безособові дієслова» пов'язані із розумінням граматичної категорії *особи* (відношення дії до особи виражались у формах першої, другої і третьої особи однини, множини і двоїни) та частково *числа* (однина, множина, двоїна). Категорія особи є тим граматичним центром, який підпорядковує собі інші граматичні категорії особових дієслів – часу, способу і стану. О.О. Потебня зауважував, що в поняття про дієслово неодмінно входить стосунок до особи, якою б не була ця остання: відомою чи ні, справжньою чи фіктивною. Зміст категорії особи полягає у визначенні того, кому

належить виражена в часі, способі і стані ознака: мовцеві, об'єктові звернення мовця чи особи (або предмету), що не бере участі в акті комунікації [7, с. 284].

Граматична категорія часу (співвідносність дії і стану з моментом мовлення, передавалась у формах минулого, теперішнього й майбутнього часу) пов'язана з відповідними темами Модельної навчальної програми «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти: Теперішній час дієслів (змінювання за особами та числами). Минулий час дієслів (змінювання за родами та числами). Майбутній час дієслів (форми майбутнього часу; змінювання за особами та числами).

Якщо з формами теперішнього часу дієслів усе головню зрозуміло, бо вони фактично без змін (хіба що фонетичні) перейшли в сучасну українську мову, то для вираження минулого часу в староукраїнській мові вживалися успадковані з спільнослов'янської мови чотири форми дієслів: дві форми були простими (аорист, імперфект) і дві – складними (перфект, плюсквамперфект). Звичайно, учням закладів загальної середньої освіти нема потреби навіть згадувати кількість форм минулого часу, але вчитель зобов'язаний розуміти глибинні процеси, що відбулися з граматичною категорією часу. Нагадаємо основні характеристики форм минулого часу.

Аорист – це проста форма минулого часу, яка вживалася тоді, коли йшлося про минулу дію, що мислилася як єдиний, повністю завершений в минулому акт. Аорист означав одиничну дію, повністю віднесену в минуле. Іноді вважають, що в пам'ятках XIII–XIV ст. формами аориста позначалася взагалі дія, що відбувалася в минулому. У спільнослов'янській і старослов'янській мовах розрізняли два види аориста: простий і складний. У староукраїнській мові був лише складний аорист. Поодинокі випадки вживання простого аориста в наших найдавніших пам'ятках пояснюються старослов'янським впливом. Складний аорист творився за допомогою суфікса -с-. Тому цей аорист називають *сигматичним* (від назви грецької букви сигма – ζ, яка була суфіксом при творенні грецького аориста). За допомогою суфікса -с- утворювалися всі особові форми аориста.

Імперфект позначав минулу не обмежену в часі довготривалу або повторювану дію. Форми імперфекта в староукраїнській мові утворювалися переважно від дієслів недоконаного виду.

Перфект називав таку дію в минулому, наслідки якої тривають і в момент мовлення. Перфект почав заміняти аорист та імперфект

після їх занепаду. Він узяв на себе функції цих двох часів, зберігаючи і свої. Перфект виявився історично перспективним, від нього утворилися сучасні форми минулого часу. Перфект став універсальною формою вираження минулої дії і замінив усі інші форми минулого часу дієслова, які виражали дію, що відбувалася до моменту мовлення.

Форми перфекта утворювалися поєднанням особових форм допоміжного дієслова бути в теперішньому часі та родових форм активного дієприкметника на -ль, -ла, -ло минулого часу:

Перфект поступово зазнав змін: у ньому відбулося опускання допоміжного дієслова. Від давніх перфектних форм збереглися активні дієприкметники минулого часу, які змінюються за родами і за числами. Таким був шлях творення сучасних форм минулого часу: із складеної (аналітичної) форми минулого часу утворилася проста форма.

Плюсквамперфект означав минулу дію, яка передувала дії, що теж відбувалася в минулому. У староукраїнській мові були відомі дві форми плюсквамперфекта. Перша (давніша) форма складалася з нечленного активного дієприкметника минулого часу на -ль, -ла, -ло і особових форм імперфекта від дієслова бути. Ці старі форми дуже рано занепали. У староукраїнській мові поширювалися пізніші форми плюсквамперфекта, що склались із дієприкметника на -ль, -ла, -ло і перфекта від дієслова бути (див. детальніше: [13, с. 96–99]).

Щодо форм майбутнього часу, то у староукраїнській мові для вираження майбутнього часу використовувалося чотири форми:

1) *проста (синтетична)*, яка творилася шляхом префіксації форм теперішнього часу. Після того як префікси стали засобом видового розрізнення дієслів серед дієслівних форм з основами теперішнього часу, виділяються префіксальні дієслова, що набувають значення доконаного виду: пишу – напишу. Ці форми збереглися в сучасній українській мові;

2) *перша складена* форма (аналітична), що була найбільш поширеною: начьну читати; вона складалася з особових форм допоміжного дієслова (начьну, хочу, стану) та інфінітива відмінюваного дієслова. Інфінітив називав дію, а допоміжне дієслово вказувало на майбутній час і особу виконавця дії. Сучасна українська мова ці форми використовує для вираження складеного дієслівного присудка.

3) *друга складена* форма (аналітична): читати йому; вона складалася з інфінітива і особових форм теперішнього часу допоміжного дієслова яти (сучасне йняти):

Ця форма активно вживалася в пам'ятках української мови різного часу, причому допоміжне дієслово могло вживатися як і перед інфінітивом, так і після нього, наприклад: *иму писати* – *писати иму*. З часом відбувається злиття допоміжного дієслова в постпозиції з інфінітивом. Лексикалізовані форми набувають значного поширення і стають одним із специфічних для української мови засобом вираження майбутньої дії: *писати иму* → *писати + иму* → *писатииму* → *писатиму*.

4) *третья складена* форма (аналітична): *буду читаль*. Вона складалася з дієприкметників минулого часу на -ль, -ла, -ло і особових форм дієслова *бути*.

У пізніший період актуалізувалася складена форма майбутнього часу, до якої входив інфінітив основного дієслова і особові форми допоміжного дієслова *бути*. Цей спосіб став основним у реалізації значення майбутньої дії (див. детальніше: [13, с. 100–101]).

Граматична категорія *способу* (відношення дії чи стану до об'єктивної дійсності виражалось у формах дійсного, умовного і наказового способів) староукраїнського періоду з незначними змінами трансформувалася в українську мову нового періоду. Це головню стосується дійсного способу, якому були характерні особові форми та категорія часу. Усе це сучасна мова успадкувала.

Умовний спосіб утворювався поєднанням активного нечленного дієприкметника минулого часу на -ль, -ла, -ло і особових форм аориста допоміжного дієслова *бути*. У староукраїнській мові поступово втрачалося узгодження форм аориста в особі і числі з дієприкметником, що було спричинено тим, що нечленний активний дієприкметник на -ль, -ла, -ло починав уживатися як самостійна форма минулого часу, а аорист як один із різновидів минулого часу поступово занепадав і зникав як один із різновидів минулого часу. Втративши здатність узгоджуватися, допоміжне дієслово у формі 2–3 особи однини зберігалося для всіх осіб і чисел, перетворилося в частку і стало носієм семантики умовності. У такий спосіб з форми аориста утворилася сучасна частка умовного способу *би(б)*.

Дієсловом наказового способу передавали наказ, прохання, заклик до дії. Парадигма форм наказового способу дієслів неповна: простих форм 1 особи однини і 3 особи множини та двоїни в праслов'янській мові не було, хоча існує припущення, що ці форми теж могли вживатися. Староукраїнська мова успадкувала таку неповну парадигму простих форм.

Актуалізація основних знань щодо категорії способу дасть можливість учителеві більш усвідомлено представити учням такі теми: Спосіб дієслів (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів (див. детальніше: [13, с. 102–103]).

Тема поділу дієслів на дві дієвідміни та відмінювання атематичних дієслів в сучасній українській мові (Дієслова I та II дієвідмін. Особливості відмінювання дієслів дати, їсти, бути та дієслів з основою на -вісти (відповісти)) безпосередньо пов'язана з розподілом дієслів за основами. Відомо, що у дієсловах староукраїнської мови розрізняють дві основи: 1) основу теперішнього часу, яка виступає у формах теперішнього часу і наказового способу, 2) основу інфінітива, яка виступає у формах інфінітива, минулого часу і супіна.

У спільнослов'янській мові було чотири вихідні тематичні суфікси теперішнього часу, яким відповідали шість тематичних суфіксів основи інфінітива. Оскільки суфікси кожної основи теперішнього часу і відповідно інфінітива є двома варіантами єдиних інваріантів суфіксів дієслівних основ, то це, природно, слід брати до уваги при класифікації дієслів. Треба зважати також на те, що тому самому суфіксові основи теперішнього часу може відповідати два й більше суфіксів основи інфінітива, і навпаки [7, с. 236].

Щоб виокремити основу теперішнього часу, потрібно від форми 2 особи однини теперішнього або простого майбутнього часу відкинути закінчення -ши (-шь). Залежно від кінцевих суфіксів основи теперішнього часу поділяються на п'ять класів:

I клас – дієслова з основою на *е/о*: *нес-є-те, нес-уть*;

II клас – дієслова з основою на *не/но*: *сѣх-не-те, сѣх-нуть*;

III клас – дієслова з основою на *йе/йо*: *зна-є-те, зна-ють*;

IV клас – дієслова з основою на *и*: *нос-и-те, нос-ѣть*;

V клас – дієслова без суфіксів (атематичні): *єс-те, да-с-те, ѣс-те, вѣс-те*.

Від основ теперішнього часу утворилися такі дієслівні форми:

1. Особові: а) теперішнього часу, б) наказового способу.

2. Іменні (відмінкові): а) активні дієприкметники теперішнього часу; б) пасивні дієприкметники теперішнього часу.

Перші три класи відповідають сучасній I дієвідміні, четвертий – II дієвідміні. До п'ятого класу належать архаїчні дієслова. Звичайно,

в розподілі на дієвідміни є чимало винятків, але вони переважно стосуються запозичених дієслів. Загально витримується правило: до першої дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями: -у (-ю), -еш (-єш), -е (-є), -емо (-ємо), -ете (-ете), -уть (-ють). До другої дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями: -у (-ю), -иш (-їш), -ить (-їть), -имо (-їмо), -ите (-їте), -ать (-ять) [17, с. 146].

Щодо основ інфінітива, то їх можна визначити, якщо від неозначеної форми відкинути суфікс -ти.

За характером кінцевого суфікса інфінітивні основи поділяються на 6 класів:

I клас – безсуфіксні дієслова з кореневим голосним або приголосним: зна-ти, плет + ти;

II клас – дієслова з суфіксом -ну- (< -но-): сьх-ну-ти, доу-ну-ти;

III клас – дієслова з суфіксами -ѣ- (сѣд-ѣ-ти, вид-ѣ-ти), -а-, -ѧ- < ѣ (бѣж-а-ти, крич-а-ти, сто-я-ти);

IV клас – дієслова з суфіксом -и-: вод-и-ти, нос-и-ти;

V клас – дієслова з суфіксом -а-: пис-а-ти, дѣл-а-ти;

VI клас – дієслова з суфіксами -ова-, -єва-: коуп-ова-ти, врач-єва-ти.

Що ж до особливостей відмінювання дієслів дати, їсти, бути та дієслів з основою на -вісти, то їхня парадигма відрізняється від дієвідмінювання першої і другої дієвідмін (тому вони й стоять поза дієвідмінами!), тому що особові закінчення в них приєднувалися безпосередньо до кореня [3, с. 200].

Щодо історично-граматичних коментарів дієприкметника та дієприслівника як особливих дієслівних форм, то ця тема вимагає окремої розвідки.

Висновки. Формування історично-граматичної компетентності як складової професійної підготовки майбутніх учителів-словесників має велике значення у підготовці студентів філологічних факультетів, бо вони повинні розуміти взаємозв'язок мовних явищ, граматичних категорій, закономірності їх походження і розвитку, бо ці знання допоможуть у їхній професійній діяльності, адже дати учням докладне розуміння

мови, виробити навички і вміння застосовувати ці знання на практиці – основне завдання вчителя-філолога. Вивчення історичної граматики, зокрема історичної морфології, в системі філологічної освіти має не лише практичне, а й теоретичне і загальноосвітнє значення.

Стійкі знання з історичної морфології української мови уможливають майбутньому вчителю опанувати системність у знаннях, цілісно усвідомити ті праіндоевропейські, загальнослов'янські і староукраїнські закони внутрішнього розвитку мови, що сформували граматичну систему сучасної української мови.

Відокремлено з Модельних навчальних програм теми з історичної морфології, зокрема дієслова. Ці теми зобов'язують учителя-словесника до діахронного, поглибленого розуміння історичних морфологічних явищ, що трансформувалися в сучасну мову. Проведено історичні коментарі для опанування української граматичної системи в межах таких тем: Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Форми дієслова: неозначена форма (інфінітив), особова форма, дієприкметник, дієприслівник, форми на -но, -то (загальне ознайомлення). Неозначена форма дієслова (інфінітив). Вид дієслів (доконаний, недоконаний). Особові форми дієслова. Безособові дієслова. Теперішній час дієслів (змінювання за особами та числами). Минулий час дієслів (змінювання за родами та числами). Майбутній час дієслів (форми майбутнього часу; змінювання за особами та числами). Особливості відмінювання дієслів дати, їсти, бути та дієслів з основою на -вісти (відповісти). Дієслова I та II дієвідмін. Спосіб дієслів (дійсний, умовний, наказовий).

Щодо перспектив, то варто було б продовжити низку статей, у яких доцільно проаналізувати усі іменні частини мови, особливі форми дієслів (дієприкметник і дієприслівник), службові частини мови, прислівник тощо. Це сприяло б більш усвідомленому розумінню морфологічної системи сучасної української мови, а вчителю допомогло б у підготовці навчального матеріалу в закладах загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Модельна навчальна програма «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року). <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova/>
2. Гринчишин Д.Г. Програма з історичної граматики української мови для студентів українського відділення філологічного факультету. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 9 с.
3. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматики української мови. Підручник. Київ: Вища школа, 1980. 320 с.

4. Жовтобрюх М. А., Грищенко А. П. Історична граматика української мови для студентів спеціальності 2102 «Українська мова і література». Київ : Міжвузівське поліграфічне підприємство, 1984. 16 с.
5. Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П. Історична граматика української мови: програма педагогічних інститутів. Київ : Вища школа, 1977. 19 с.
6. Заболотний О.В., Заболотний В.В., Лавринчук В.П., Плівачук К.В., Попова Т.Д. Модельна навчальна програма «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти. <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova/>
7. Історія української мови. Морфологія. Київ: Наукова думка, 1978. 540 с.
8. Колоїз Ж.В. Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника. Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Кривий Ріг: КДПУ, 2010. Вип. 5. С. 239–250.
9. Крижанівська Ольга. Бути чи не бути історичним мовним дисциплінам у навчальних планах підготовки вчителів-україністів. Наукові записки. Серія філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 207. С. 141–147.
10. Крижанівська Ольга. Формування лінгвістичного мислення на заняттях з історії української мови. Наукові записки. Серія філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. Вип. 22. С. 19–23.
11. Купчинська З. Історична морфологія на допомогу вчителю-філологу: іменник. Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Вип.19. Львів, 2025. С. 277–287.
12. Купчинська З. Історична фонетика на допомогу вчителю-філологу. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2024. Вип. 2 (52). С. 94–100.
13. Купчинська Зоряна, Пілецький Володимир. Історична граматика української мови. Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2024. 177 с.
14. Купчинська Зоряна. Про деякі історично-фонетичні зміни в системі української топонімії. Збірник «До джерел». Львів – Київ, 2004. С. 302–313.
15. Медведєв Ф. П., Слинько І. І. Програма з історичної граматики української мови. Київ: УМК ВО, 1990. 16 с.
16. Одинцова Галина. Формування граматичної компетентності майбутніх учителів початкової школи засобами цікавого мовознавства *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка*. Тернопіль, 2021. № 1. С.109–116.
17. Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019. 392 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.10.2025
Дата публікації: 28.11.2025